

Олексій Шевченко

«СМЕРТЬ ПОЛІТИКИ» ТА ЇЇ ПРОЯВИ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

У статті проаналізовано основні характеристики пострадянських режимів у перспективі розгляду відношення соціальних інститутів до соціальної Реальності та продемонстровано фундаментальні відмінності між «симулякризацією» соціальних інститутів у сучасних західних суспільствах та «віртуалізацією» соціального простору сучасних «гібридних режимів», які поєднують риси постмодерну та модернових суспільств минулого сторіччя.

Ключові слова: *симулякри, віртуалізація, гібридні режими, мовна реальність.*

Alexey Shevchenko «The Death of the Politic» and its symptoms in institutional aspect of the modern post-soviet countries». In the article the author has analyzed the basic characteristics of the post-soviet regimes in the perspective of the relationship of the social institutions and social Reality and demonstrated the fundamental differences between the «simulacration» of the social institutions in modern Western societies and the «virtualization» of the social space of modern «gybrid regimes», which unify the elements of the post-modern societies of the XX centuries.

Key words: *simulacra, virtualization, gybrid regimes, lingvistic reality.*

Коли ми розглядаємо трансформацію та роль політичних інститутів у пострадянських державах взагалі та Україні зокрема, то маємо розуміти, що ці інститути неможливо адекватно описати поза цілісною політичною та соціальною системою. У цьому контексті ми повністю згодні з думкою М. Розова, який закликав до подолання як «економіцентризму», так і «інституційного фетишизму», говорячи, наприклад, що у всіх без винятку пострадянських державах демократичні інститути є, а «реальної демократії немає» [1, с. 65]. Як ми вже писали в роботі «Сучасний неавторитаризм в контексті взаємодії влади та капіталу», безпосереднім приводом до акцентуації згаданого розриву між «інституціональним» та «реальним» стала низка робіт Стівена Левицького та Лукана Вея, присвячених трансмутації радянських режимів в утворення, для аналізу яких політологія ще не виробила адекватного поняттєвого апарату. Як ми вже зазначали, жвавий відгук на ці роботи серед вчених СНД (передусім, російських) говорив за те, що автори значною мірою відійшли від ліберальних штамтів «транзитологічного дискурсу» та спромоглися знайти такий апарат. Нагадаю, що в них сформульована ідея так званих «гібридних режимів», де авторитаризм дивним чином поєднується з політичною конкуренцією, що дало авторам підставу використати термін «конкурентний авторитаризм» [2].

Повторюю, що для вчених-політологів та пересічних громадян пострадянських республік у цих поняттях не було практично нічого нового, оскільки вони на своєму власному досвіді знали те,

що американські вчені вивели на теоретичному рівні – тобто те, що за умов цих режимів елементи ринкових відносин не забезпечують автоматично демократичного політичного устрою, а демократичні інститути та демократичні процедури (передусім, процедури виборів) знов-таки не відтворюють демократії. В нашій статті ми зазначали, що в пострадянській політичній науці деякі вчені характеризують ці режими як «кланово-олігархічні» або «неопатримональні» (наприклад, в українській політичній думці цей термін вживався в роботах О. Фісуна [3] та був запозичений з відомої типології людських суспільств, розробленої Ш. Ейзенштадтом [4]).

У цій статті ми намагаємося розглянути проблему з дещо іншого погляду – в ракурсі більш фундаментальної філософської проблеми самої соціальної реальності. І саме до цієї реальності має безпосереднє відношення концепт «смерть політики», який набув значного розвитку у кінці ХХ – початку ХХІ століття. Особливо цей термін поширений у французькій соціально-політичній філософії та є широко відомим завдяки тиражованим концептам «симуляції» та «симулякрів» Жана Бодрійяра, які стали часто вживаними не тільки в академічному, але й в журналістському дискурсі та набули характеристик майже «жаргону».

У цій статті ми не будемо заглиблюватися у смисл терміна «симулякр», який був відомий ще з часів Античності (наприклад, у Платона) та який набув різних інтерпретацій (зокрема, у Ж. Дельоза його розуміння є дещо іншим, ніж у Ж. Бодрійяра). Нагадаймо лише найбільш відомі пункти концепції видатного французького мислителя. Незважаючи на удавану легкість інтерпретації, теоретичні побудови Бодрійяра є досить рафінованими та складними. Понад те, в них подекуди чітка концептуальність поступається місцем емоційним та напівхудожнім метафорам суб'єктивного світобачення філософа. І саме тому часто буває досить важко зрозуміти, що є «концептом», а що – «метафорою». (Трохи відступаючи від теми, вважаємо, що розгляд такого роду соціально-політичних теоретичних побудов з погляду концепції «пізнавальної метафори» Лакоффа-Джонсона є плідним та евристичним).

Якщо дуже стисло відтворити сутність безкінечних спроб філософа розтлумачити сутність «симуляції», «симулякрів» та «гіперреальності» (цього напівконцепту-напівметафори), то в нашій

інтерпретації можна сказати наступне: «Реальність є *референтом* знаків, тобто те, що існує незалежно від «знаку», в той час як «гіперреальність» є самореферентою, тобто існує тільки в сфері знакового обміну». Приставка «гіпер» означає певний «надлишок» зусиль постійного доведення існування цієї самореферентної реальності, продукти якого і можуть бути ототожені зі славнозвісними «симулякрами». Очевидним є смаковий і дещо приблизний характер цієї моделі, однак вона надає автору можливість влучно інтерпретувати певні соціальні процеси, пов'язані зі словом «кінець» (тобто «кінець реальності») – кінець виробництва, кінець праці, кінець соціального тощо.

Я повторюю, що пропоную досить спрощену інтерпретацію, але її, на мій погляд, достатньо, щоб проілюструвати те, що винесено в заголовок статті – «смерть політики». Про політичні аспекти «симуляції» та «гіперреальності» французький мислитель писав багато і майже всі його характеристики особливостей сучасного західного суспільства з деякою корекцією можуть бути віднесені і до пострадянських суспільств, зокрема, до України. Наприклад, він відзначав симуляційний характер соціологічних опитувань, в яких відповідь відображає структуру питання, тобто ці відповіді є, за своєю суттю, «тавтологічними».

Концепти «гіперреальності» та «симулякрів» є також вкрай зручними для пояснення функціонування політичних інститутів, і саме їх наявність та домінування дозволяє говорити про «смерть політики» серед перелічених вище пунктів бодрійярівського мартирологу. Наприклад, Бодрійяр розглядав класичні «демократичні системи» теж як форму «симулякризації», тобто у вигляді «двопартійного чергування влади» за наявності монополії одного «політичного класу». При цьому мислитель зазначає, що тоталітарний режим є нестійким, тому що позбавлений зворотного зв'язку з суспільною думкою, в той час як «чергування партій – це найдовшеніша форма представництва», оскільки внаслідок формальних причин «контроль соціальної бази видається найбільшим тоді, коли ми наближаємося до повної рівності між двома партіями-суперниками». В кінці цього міркування Бодрійяр зазначає: «Все логічно: демократія здійснюється в сфері еквівалентності в політиці, та своє завершення цей процес знаходить у коливанні двох

чаш терезів, при якому їх еквівалентність знову і знову реактивується, а вкрай мале відхилення дозволяє вловити суспільний консенсус і тим самим замкнути цикл репрезентації. Операціональний спектакль, в якому від Суспільного Розуму залишається лише туманний відблиск» [5, с.134].

Ми не будемо більше концентрувати нашу увагу виключно на ідеях Ж. Бодрійяра, оскільки він практично не приділяв уваги особливостям пострадянських режимів. Саме тому є доцільним звернутися до плідних рецепцій його ідей на новій соціально-політичній основі та з урахуванням такого явища як домінування Інтернету, що в сукупності ставить нові акценти на філософському осмисленні проблеми Реальності. Домінування «інтернетівської реальності» та проектування її в політичну сферу дозволяє дослідникам з цих країн корегувати термін «симулякр» та паралельно вживати поняття «віртуалізації» в контексті більш широкої пост-модерністської культури.

Як ми вже зазначали, великий поштовх до осмислення проблеми віртуалізації дали дослідники з країн СНД, передусім Росії, де традиції «відсутності Реальності» (вислів М. Мамардашвілі) мали значно більшу історичну «розмірність», ніж перетворення Реальності на симулякри в самій Європі. Цю особливість відзначали ще такі мислителі, як П. Чаадаєв, а за радянських часів найбільш повно її осмислив тільки що згаданий М. Мамардашвілі. Хоча останній і не вживав сам термін «віртуалізація» та ще не враховував поширеності інтернет-культури, але він фіксував процес «онтологізації слова» у суспільній свідомості, тобто той феномен, коли «мовна реальність» фактично витискує саму Реальність та заміщає її. Про це він неодноразово говорив, констатуючи феномен «мовного прискорення» як *базову форму віртуалізації* суспільно-політичних феноменів на російському просторі (який включав в себе дореволюційний, радянський та пострадянський етапи, які з'єднувала сама згадана мовна «сюрреальність»).

Зокрема, в статті «Думка в культурі» мислитель писав: «І я думаю, в історії Росії також багато чого не здійснилося свого часу та виявилось мертвим. У підсумку – перед нами, на очах, розвивалася Європа та дала свої, в тому числі негативні, плоди. А ми кинулися в деякий післяєвропейський стан, не переживши не

тільки сучасноєвропейських, але й передєвропейських станів, упустивши свій час. І фактично швидкість побудови нашого майбутнього суспільства виявилася кошмарною та такою, яка диктується скоріш мовною пережитістю того, що ми не пережили і не випробували насправді. Тому що мова у нас європейська. Чернишевський та інші говорили європейською мовою, але для них капіталізм, бюргерство, громадянське суспільство – все це етапи, що пройшли, які можна не проходити. А в дійсності швидкість соціалістичних перетворень визначалася швидкістю гонитви за упущеним. Жахлива швидкість, але зворотного значення» [6, С. 153] (Підкреслено нами – О.Ш.).

Які нові акценти в розуміння сутності «віртуалізації» привнесли сучасні дослідники пострадянського простору? Очевидно, що ці акценти випливають з появи двох фундаментальних речей: а) відвертої імітації європейських (західних) форм соціального буття та соціальної комунікації (ринкових відносин, демократичних політичних інституцій та комунікації між владою та громадянським суспільством); б) поширеності інтернет-культури, яка виступає каталізатором тотальної віртуалізації пострадянського суспільства.

Про цей процес сучасний російський філософ В. Штепа в книзі «Рітопія» писав: «Всебічна віртуалізація, що стрімко розгорталася в перші роки нового сторіччя, кардинально розмила критерії «реального». Світогляд нині створюється та легко трансформується засобами масової інформації, смисли життя беруться в музиці та кіно, в спілкуванні замість імен використовуються мережеві «ніки». Це, однак, не означає, що мережеве суспільство повністю відмінняє традиційні «цінності», – для тих, хто творить свої віртуальні світи, ці цінності інколи виявляються куди більш реальними, ніж «реальність» оточуючого світу. Така ось інверсія» [7, с. 123]. Таким чином, ми бачимо, що автор розглядає феномен «віртуалізації» виключно крізь призму «світу уявного», тобто світу масової інформації. Однак В. Штепа не зупиняється на цій тезі та доходить висновку про те, що «саме суспільство стає уявним», причому в цій тезі він фактично солідаризується з концепцією «симуляції» та «симулякрів» Ж. Бодрійяра.

У цьому напрямі цікаві думки висловлює автор стосовно віртуалізації держави, акценти в яких дещо відрізняються від акцентів

французького філософа. Так, В. Штепа наголошує, що зазначена віртуальність полягає в тому, що їх головним політичним знаряддям виступає не економічна чи політична могутність, а **позитивний образ** цієї держави (образ демократичності, стабільності, привабливості тощо). Аналізуючи онтологічний статус концепту «образу», зазначимо, що він не є тотожним концепту «симулякру» та «гіперреальності». В цих онтологічних координатах «образ» не претендує на те, щоб виглядати як «реальність» чи бути її точною «гіперреальною» копією. «Образ» відверто належить до світу **Уявного**, він не приховує цього та його споживачі про це знають. Саме це домінування «образу» і дає підстави для використання терміна «віртуалізація суспільства».

В інтерпретації цього терміна В. Штепа приєднується не стільки до Ж. Бодрійяра, скільки до російського філософа та соціолога Дмитрія Іванова, на висловлювання якого («ми живемо в епоху суспільства образів та образів суспільства») він посилається. (Трохи відволікаючись від нашої теми, зазначимо, що основні ідеї Штепи стосовно «віртуалізації», що дорівнює «симуляції», виростили на ґрунті його **анології Утонії**, та його парадоксальна теза полягає в тому, що утопічні проекти виступають чи не єдиним інструментом **виходу** з «гіперреальності» та «світу тотальних симуляцій»). Повертаючись до точки зору Д. Іванова, треба зазначити, що вона дещо відрізняється від світобачення В. Штепи, оскільки його теорія «віртуалізації» лежить не стільки в площині розгляду феномену «утопічного», скільки в спробі розгляду соціально-політичних феноменів крізь призму «комп'ютерізації» або «комп'ютерної симуляції» (яка суттєво відрізняється від «симуляції» Ж. Бодрійяра).

Як ми вже зазначали, концепт «віртуалізації» відверто апелює до «світу Уявного», в межах якого образ не приховує своєї віртуальної сутності (або своєї «нереальності»). Не дивно, що Д. Іванов називає цей різновид симуляції «кіберпротезом суспільства», оскільки, з його погляду, соціальна реальність заміщається зазначеними «комп'ютерними симуляціями». При цьому показовим є те, що панування таких симуляцій автор пов'язує з постмодерним суспільством, і в цьому його позиція знову дещо відрізняється від позиції В. Штепи, для якого постмодерн – це не стільки руй-

нування Традицій, скільки поява контртрадицій, які відтворюють деякі риси традиційних (тобто домодерних суспільств).

Очевидно, що в світлі ідеї «віртуалізації» сутність постмодерну у Д. Іванова повністю позбавлена рис «традиційності» та полягає саме у факті тотальної та майже насильницької комп'ютеризації суспільства і свідомості. В цілому концепція «віртуалізації» санкт-петербурзького філософа цікава для нас саме в аспекті основної теми нашої статті – проблеми сутності «соціальних інститутів». Цей розгляд здійснюється в напрямі основної концептуальної діади автора – «уречевлення суспільства» (російською «овеществление»), яке є уособленням «модерну» та «разречевлення суспільства» (російською «развеществление») як характерна риса «постмодерну».

Що мається на увазі в ситуації використання цих – досить незвичних – термінів? На мій погляд, по відношенню до соціальних інститутів концепт «уречевлення» є фактично тотожним «реальності» як чогось матеріального та відносно «незалежного від нашої свідомості». В цьому контексті «об'єктивний» характер соціальних інститутів, з погляду дослідника, виявляє себе в наступному: «Безграничне уречевлення суспільства саме в епоху модерн відбувається тому, що до формування соціальних інститутів – комплексів універсальних та абстрактних норм, які регулюють взаємодію людей та перетворюють цю взаємодію в систему соціальних ролей, приводить орієнтацію діяльності на цінності свободи та прогресу» [8, с. 54].

Отже, «матеріальний» характер модерного суспільства виявляється, передусім, у наявності певних норм-цінностей, навколо яких організується взаємодія людей у сфері соціальної діяльності. (В цьому контексті треба зазначити, що концепт «матеріальності» є не просто надуманим порівнянням, але повною мірою виявляє себе як базова «концептуальна метафора» епохи «модерну». Згадаймо відоме визначення класика соціології Є. Дюркгейма: «соціальні відносини є речами», які неможливо зрозуміти без розуміння базових основ епохи модерн).

На відміну від модернових суспільств, у суспільствах постмодерної епохи такі цінності поступово зникають або симулюються, і саме тому відбувається процес «розречевлення» інститутів, про що сам Д. Іванов пише: «Постмодерн як культурно-історична епоха-ситуація (друга половина XIX–початок XX ст.)

характеризується реалізованістю/вичерпаністю цінностей Свободи та Прогресу та наявністю системи соціальних інститутів, що склалися як форми реалізації цих цінностей. Наслідком неактуальності модерністських цінностей стає занепад мобілізуючої та організуючої сили суспільства як системи інститутів» [8, с. 58]

Таким чином, виходить, що постмодерністська «віртуалізація» є синонімом «розречевлення» та відсутності базових цінностей. Стосовно самих політичних практик (які є достатньо відомими для соціально-політичного досвіду населення пострадянських країн) зазначена тенденція виявляється, за Івановим, таким чином: «Диференціація деполітизованих професійних управлінців та носіїв іміджу – публічних політиків суть очевидний симптом віртуалізації головних інститутів народовладдя – виборів та власне держави. Інший симптом віртуалізації інститутів масової демократії – заміщення апеляцій до суспільної думки маніпуляціями з рейтингами» [8, с. 59].

Серед прикладів, які наводить російський дослідник є, повторюємо, багато вказівок на відомі соціально-політичні реалії, однак залишається питання концептуального характеру, яке залишається без відповіді. Аналіз таких дослідників, як Іванов та Штепа, стосується сучасних суспільств як таких, які характеризуються як «постмодерні» та які включають в себе як суспільства західного типу, так і суспільства пострадянські, тобто суспільства «конкурентного авторитаризму». Інакше кажучи, ці суспільства занесені авторами в один спільний тип, і наше питання полягає в наступному: «В чому специфіка країн останнього типу та чи достатньо характеристики «віртуальності» для того, щоб вловити цю специфіку»? Бо якщо навіть погодитися з тезою про те, що обидва типи суспільств можуть бути підведені під поняття «віртуалізації», можуть бути описані формулою «політики образів та образу політики», то навіть на рівні безпосереднього відчуття ті, хто живе в пострадянських країнах, розуміють різницю між «смертю політики» на Заході та «смертю політики» в інших країнах. І проблема полягає в знаходженні різниці на рівні *концептів*, яку ми відчуваємо на рівні безпосереднього досвіду. Масштаби нашої статті не дозволяють нам докладно відповісти на поставлене запитання, і тому ми можемо дати лише стислий абрис нашого розуміння зазначеної різниці на рівні «інститути/цінності».

Наведемо наші роздуми стосовно зазначеної проблеми у вигляді таких тез:

1) Цінності та інститути напівавторитарних та авторитарних країн колишнього СРСР є дійсно «симулякрами» та «симуляцією», але їх імітаційний характер суттєво відрізняється від того смислу, який вкладав в згадані концепти-метафори Ж. Бодрійяр. На наш погляд, симулякри цього типу можна визначити як «симулякри симулякрів», тобто вони імітують те, що в розвинених західних демократіях *уже* є імітаціями.

2) Ці симулякри є ближчими до «мовної реальності» в значенні М. Мамардавшілі, яка взагалі позбавлена референційного виміру. На відміну від «віртуалізації» західного типу, в цих соціально-політичних утвореннях (режимах) «мова» та «реальність» перебувають у відносинах *інверсії*, в той час як, наприклад, у Європі ці відносини мають характер зовнішньої *подоби* або спадкоємства з великою демократичною традицією (яка, за сучасних умов, більш-менш вдало імітується). У країнах «конкурентного авторитаризму» ця інверсія виявляється в тому, що під камуфляжем демократичних інститутів та демократичних процедур встановлюється та легітимізується режим, діаметрально протилежний західним інститутам та західним цінностям (зокрема, цінностям Свободи та Прогресу). (Так, наприклад, вибори в таких країнах, зокрема, в Україні, не просто виступають вибором певного «образу реальності», а слугують засобом формування соціально-політичної реальності, де «вибори» повністю контролюються владою та уособлюють те, що Ж. Лакан називав «вибором без вибору». В контексті сказаного можна зазначити, що таке поняття, як *«адмінресурс»*, абсолютно не вписується в європейське віртуальне політичне поле, де діють певні правила гри).

3) Основою пострадянських симулякрів виступає не тільки інверсія між «мовою» та «реальністю», але більш глибинна інверсія між «постмодерном» (або постмодерністською віртуалізацією) та «модерном» (або побудовою авторитарного режиму, який є плоть від плоті модернового проекту). Таким чином, основною суперечністю цього режиму виступає той факт, що в його рамках імітують чужу «традицію», використовують фактор «тотальної віртуалізації» суспільного життя для того, щоб формувати аж ніяк не віртуальну «вертикаль влади» та владно-силових відносин.

У контексті сказаного можна витлумачити термін «гібридні режими» саме як поєднання рис «модерну» та «постмодерну».

Вважаємо, що наведені тези є лише пропедевтикою до теорії «пострадянського авторитаризму», його сценаріїв «деполітизації» або «смерті політики», різновидів соціально-політичної віртуалізації та симуляції. Подальші розробки з цієї теми будуть представлені в наступних статтях.

---

1. Розов М. Двадцать лет спустя: назревшие сдвиги в понимании макросоциальной динамики постсоветских обществ/ М. Розов //Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2009. –Вып. 6. – С.53–67.

2. Levitsky St., Way L. Competitive Authoritarianism: The Origins and Evolution of Hybrid Regimes in the Post-Cold Era/ St. Levitsky, L. Way. – New York., Cambridge university Press, 2009. – 458 p.

3. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации/ А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 456 с.

4. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/ Ш. Эйзенштадт.– М., Прогресс, 1999. – 416 с.

5. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть/ Ж. Бодрийар. – М.: Прогресс, 1989. – 285 с.

6. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию /М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. –286 с.

7. Штепа В. Ритопия / В. Штепа. – М., 2001;

8. Иванов Д. Виртуализация общества/ Д. Иванов – Спб., Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с.